

Ferge Sándor: Digitális közjavak

Amikor „digitális közjavakról” beszélünk, olyan jóságokra gondolunk, amelyeket biztosítani kívánunk mindenki számára. Az információs vagy más néven tudástermékek fogyasztásából senkit sem kívánunk kirekeszteni. Különösen manapság, amikor az információ egyre fontosabb erőforrássá válik, a tudástőke jelentősége vetekszik a materiális tőke jelentőségével. Az írás arra keresi választ, hogy a „korlátlan rendelkezésre álláson” kívül milyen társadalmi, gazdasági és jogi feltételek kellenek a digitális közjavak kialakulásához.

Volt idő, amikor a közjavak fogalmába csak a „természettől adott” jóságok tartoztak bele: legelők, erdők, vizek stb., illetve amelyek szoros kapcsolatban voltak a természettel, és nem igényeltek folyamatos újra-előállítás: mint például az utak, kikötők stb. A közjóság fogalma később kiterjedt bizonyos „termelt” javakra, közös szolgáltatásokra (igazságügyi szolgáltatás, védelem, óvoda, iskola), illetve a közös tulajdonú építményekre és alkotásokra (középületek, múzeumok, közgyűjtemények).

Általában is jellemző, hogy a közös jóságok többnyire közös tulajdont képviselnek. Tekintve, hogy a „tulajdonosi közösség” ezekben az esetekben az egész ország, az „állam” - még abban az esetben is, ha a jóság „gazdája”, üzemeltetője, fenntartója az állam képviselőjében egy önkormányzat vagy egy intézmény -, ezeket a közjavakat „állami közjavaknak” is nevezhetjük, megkülönböztetve azokkal a közjavakkal szemben, amelyek magántulajdonban (esetleg civil tulajdonban) vannak, s amelyeket ennek megfelelően „civil közjavaknak” is nevezhetnénk.

A tulajdonforma egyébiránt nem követelmény a közjóság fogalom meghatározásában. A közjóság, mint közgazdaságtani fogalom, csak annyit jelent, hogy olyan hasznos dologról (innen a jóság elnevezés) van szó, amelynek a fogyasztásából senki sem rekeszthető ki, amelyet bárki fogyaszthat anélkül, hogy saját fogyasztásával másokat korlátozna a fogyasztásban. Tehát sem versengés, sem kirekesztés nincs. Pontosabban a „tisza közjavak” esetében beszélhetünk erről, mivel vannak olyan közjavak is, amelyek esetében a kritériumok egyike vagy másika nem (mindig) érvényesül. Az ilyen jóságokat vegyes jóságoknak vagy másként kvázi-közjavaknak is nevezik (klubjóság, közös jóság). A tulajdonhoz való jognak, a tulajdon védelmének a kirekesztés szempontjából van jelentősége. Magántulajdonú jóságok esetében a kirekesztésmentesség nehezebben biztosítható, mint közös tulajdonoknál.

Érdemes megvizsgálni közelebbről is a közjóságok két legfontosabb tulajdonságát, a nem kirekesztő és nem versengő „viselkedést”.

Egyes javak esetében az látható, hogy a jóság belső adottsága biztosítja a korlátozásmentes hozzáférést vagy a párhuzamos igénybevételt. Vagy legalábbis ilyennek tekinthető némi közelítéssel. A tenger vize olyan tömegben áll rendelkezésre és olyan roppant kiterjedésű, hogy mindenki számára lehetővé teszi a hajózást, akár egyidejűleg is. Igaz előfordul, hogy két hajó összeütközik, ezt az eseményt azonban inkább balesetnek tekintjük, mintsem arra mutató jelnek, hogy az óceánt mégsem kellene közjóságnak tekinteni.

Más közjavak esetében viszont az említett, „belsőnek” nevezett adottságok a legkevésbé sem teszik automatikussá a szabad (mindenki számára történő) hozzáférést, s nem csak az egyidejű hozzáférést korlátozzák, de néha komoly erőfeszítések szükségesek a közjóság-természet fenntartására. Szomorú fejlemény, hogy mind több esetben igaz ez egyes - korábban korlátlanak hitt - természetes közjavakra is.

A közjavak, illetve a közjavakhoz történő, mindenki számára egyenlő esélyű hozzáférés biztosítása mind komolyabb feladatot jelent a társadalmak számára. Nem meglepő tehát, hogy egyre gyakrabban vetődik fel a kérdés: mit tekintünk közjóságnak, s milyen módon történjen a közjóság megvalósítása? Ezek a kérdések nem új keletűek. A történelem folyamán e kérdésekre változó, a gazdasági és társadalmi fejlettségnek megfelelő válaszok születtek.

A közjavak fogalma időben változó tartalmú. Olyan javakat jelent, amelyek az emberek többsége számára annyira fontosak, hogy azokat „mindenkinek” - a társadalom minden tagja számára - biztosítani kívánják. Méghozzá olyan bőségben, hogy rivalizálás nélkül juthasson hozzá bárki. Termelt javak esetében ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a közjavak előállítása gazdaságilag lehetséges és ésszerű kell legyen. Ez utóbbi feltételt még tovább szükséges pontosítani avval, hogy a termelt közjóságok előállításához történő hozzájárulás mértéke és aránya társadalmilag elfogadott kell legyen.

Számos példát találunk arra, hogy korábban közjóságnak tekintett dolgok váltak magánjósággá, azaz piaci áruvá. Akár azért, mert szűkössé váltak, akár azért, mert (újra)előállításuk költsége jelentősen megemelkedett. De találunk példát arra is, hogy a közjóság-jelleg a „potyautas-probléma” miatt szűnik meg, amikor a társadalom nem tolerálja a közjóság előállításához történő hozzájárulás elmaradását vagy túl alacsony mértékét. Habár az előállítás költségei nem egyénileg merülnek fel, egyfajta „társadalmi igazságosság” jegyében - nem kis mértékben az egyéni érdekeknek megfelelően - fogalmazódik meg az igénybevétellel arányos hozzájárulás elve. Eszerint a közjóságot igénybe vevők a hozzáférés díjában (esetleg árában) kötelesek megtéríteni az előállítás költségeit, vagy legalábbis hozzájárulni ahhoz. „Potyautas” az, aki a közjóságból nem az annak előállításához történő hozzájárulással arányosan, hanem annál nagyobb mértékben részesedik. Ez különösen azon javak esetében érzékeny kérdés, amelyek esetében a költségek arányosak a közjóság igénybevételével, használatával.

Általános tendencia, hogy mind kevesebb „természetes közjóság” létezik, vagyis a közjavak jellemzően termelt javak. E helyen azért nem a „termelt áruk” kifejezést használjuk, mert a közjóságok sajátossága, hogy újraelőállításuk és elosztásuk nem a piaci modell alapján történik. Ez jut kifejezésre abban is, hogy a közjavak esetében nem beszélhetünk *arról*, csupán ráfordításokról, avagy *költségekről*. Még pontosabban: társadalmi ráfordításokról, illetve társadalmi költségekről, miután a költségek nem egyénileg jelentkeznek. A piaci modell egyéb tekintetben is ellentmondásban van a közjóság fogalommal. A piaci modell elengedhetetlen eleme, hogy a hozzáférést fizetés ellenében teszi lehetővé. A piaci ár megfizetése azonban nemcsak a ráfordítások megtérítését szolgálja, hanem a kirekesztés egyik - jóllehet akaratlan - eszköze is.

Nem ellentmondás, hogy a közjóság előállításához szükséges ráfordítások társadalmilag jelentkeznek, miközben a költségek arányosíthatók a fogyasztással. Számos olyan közjóságot ismerünk, amelynek esetében a létrehozás (előállítás) nem a tényleges vagy várható fogyasztásra (fogyasztók számára, igényeire) van méretezve, hanem a műszaki vagy társadalmi szükségletek és lehetőségek által meghatározott. Gondoljunk akár az utakra, hidakra, akár az igazságszolgáltatásra, közgazgatásra vagy akár az egészségügyre.

Más oldalról nézve, a felsorolt példákra az az állítás is igaz, hogy jellemzően olyan dolgokról van szó, amelyeknek az induló (fix) költségei igen magasak, a változó (fogyasztással arányos) költségei pedig ehhez viszonyítva alacsonyak. Igaz az is, hogy az említett javak csak szűk tartományban „hangolhatók” a fogyasztáshoz, vagyis meglehetősen rugalmatlanok a kereslet-kínálat változásaival szemben. Ugyanakkor meglehetősen nehéz a fogyasztás egységének a meghatározása is, ami pedig feltétele volna a költségek fogyasztással történő arányosításának.

Az eddigiekben a közjóságok hagyományos értelmezéséből kiindulva, a fogalom pontosítása mellett, megemlítettünk néhány tipikus közjóság-problémát. Mindez azért fontos, mert a továbbiakban, a „*digitális közjavak*” vizsgálata során, ezek segítségével még szembeötlőbben mutathatók be az információs kor közjóságai, azok sajátosságai.

Nem túlzás ugyanis azt mondani, hogy a technikai fejlődés nyomán egyre újabb és újabb dolgokkal kapcsolatban vetődik fel az a bevezetőben feltett kérdés, hogy mit tekintünk közjóságnak. Kiegészítve akár mindjárt a kérdés második felével: hogyan történjen e közjavak előállítása, a hozzáférés biztosítása? Merthogy a digitális közjavak is termelt javak, tehát valakiknek elő kell állítani azokat, és ez természetesen ráfordításokkal jár.

Először - ha nem is a teljesség igényével - nézzük meg, milyen javakra kell gondolnunk, amikor a digitális közjavakat említjük. Igaz-e ezekre, hogy olyan „jóságokról” van szó, amelyet mindenki számára biztosítani kívánunk? A válasz kétségtelenül igen, s ehhez elegendő ezeknek a javaknak a lassan mindenki által ismert és használt elnevezését használni. Az információs vagy más néven tudástermékekről beszélve vitathatatlan, hogy olyan dolgokról van szó (információ, tudás), amelyek mindenki számára fontosak, mindenki számára értéket jelentenek, s amelyekből senkit sem kívánunk kirekeszteni. Fokozottan igaz ez a „mai világban”, ahol szinte közhelyszerű, hogy az információ egyre fontosabb erőforrássá válik, illetve a tudástőke jelentősége mindinkább vetekszik a materiális tőke jelentőségével.

Az információ vagy a tudás persze túl általános fogalom ahhoz, hogy akár csak a bevezetőben megemlített néhány

közjósághoz (utak, hidak, igazságszolgáltatás, közigazgatás stb.) hasonlíthassuk. Ha azonban hírportálként, online tv-ként vagy rádióként, jogtárként, elektronikus könyvként, digitális lexikonként említjük, kézzelfoghatóbbá válik, milyen termékekről is van szó. Néhány kivételtől eltekintve csupa olyan dologról van szó, amely hagyományos (materiális) formájában *magánjóság*ként ismeretes. Lassan kialakulnak az új technológiák által „kitermelt” új javakat azonosító fogalmakat. Blog, wiki, podcast, tagging, vlogs: új szavak - legtöbb esetben még magyar megfelelő nélkül -, amelyek a digitális javak előállításának, elosztásának és hozzáférésének újabb és újabb formáit jelölik, jelezve az infokommunikációs technológia popularizálódását. A mindenki által elérhető olcsó személyi számítógépek, a professzionális szoftverek és elsősorban a világháló lehetővé teszi, hogy bárki passzív fogyasztóból aktív alkotóvá, a digitális javak előállítójává váljon.

A professzionális kutatóknak, tudósoknak is kialakultak a sajátos „e-argó” kifejezései: digitális könyvtár, digitális sajtó, e-nyomat, e-könyv, repository és különösen az Open Access (nyílt hozzáférésű) folyóiratok. Ezek a kifejezések mind ugyanannak a változásoknak a kifejezői: a digitális technológia alkalmazása demokratizálja a médiát, a nyilvános közlést.

A kérdés azonban továbbra is kérdés marad: mi váljon ezekből a magánjavakból közjósággá? Elegendő ehhez a könnyen és olcsón elérhető technika és az internet nyilvánossága? A közjósággá válást biztosítja-e a digitális javak „korlátlanúsága”? Avagy az egyéni érdekek bizonyulnak erősebbnek, és a szerzői és szomszédos jogok intézményére támaszkodva a digitális javakkal kapcsolatban a szellemi tulajdon és annak védelme lesz jellemző? Egyre erősebb a törekvés a digitális javak kisajátítására. Az, ahogyan a szabályozó hatóságok, a bíróságok, illetve a piac képviselői kezelni fogják ezt a kérdést, meghatározó lesz arra nézve, hogy a digitális információk digitális javakká válhatnak-e.

Két, egymással ellentétes szemlélet és törekvés figyelhető meg a digitális javakkal kapcsolatban. A digitális javakra vonatkozó jogi szabályozás (DRM) - amelynek tartalmában, időben mindinkább kiterjedő és a szigorodó, szankcionáló jellege veszélyeztetheti a net szabadságát is - a digitális javak magánjóság-jellegéből indul ki. A szellemi tulajdon védelmére építve, a törvény erejével teszi kirekesztővé az információs termékeket. A mindinkább anakronisztikussá váló „copyright”-szabályozásnak az immateriális jóságokra történő kiterjesztése eredményezi többek között azt a furcsaságot, hogy egyedi sorszámmal azonosított digitális jóságok jelennek meg, mintha valóban értelmezhető volna a *példány* vagy a *példányszám* fogalma. A szellemi (magán)tulajdon által kirekesztő, a copyright-szabályozás hatásaként versenyt folytató digitális javak nagyon is alkalmasak a piaci áru szerepre, ugyanakkor teljességgel nélkülözik a közjavak jellegzetességeit.

A másik irányzat - amelyet a *Creative Commons* (CC), illetve a *copyleft*nek becézett Általános Közreadási Feltételek (General Public License, GPL) fémjelznek - éppen ellentétes hatású. A két szabályozás közös pontja a szerzői jog feltétlen védelme. A szerző(k)nek mindkét jogvédelmi rendszerben vitathatatlan joguk van saját szellemi termékükhöz és ahhoz, hogy egy adott szellemi termékre vonatkozóan ezt mindenki tudathassák. Egyik változat sem teszi azonban erre hivatkozva kirekesztővé a digitális javakat, azokat a jóságokat, amelyek az adott szellemi termékből „készülnek”. Nem véletlen, hogy mindkét szabályozás neve tartalmaz egy-egy ebből a szempontból fontos kulcsszót: az egyikben a *public*, a másikban a *commons* szerepel. Az egyik nyilvános vagy szabad hozzáférésre, a másik a közös jóság jellegre utal. A szerzői jog mellett - amelyet tehát a jog ezekben a rendszerekben is véd - van egy másik fontos fogalom: a használat joga. A szabad használat *szabad* vagy - másként kifejezve - *nyílt hozzáférést* (Open Access) jelent. A nyílt hozzáférés pedig kirekesztésmentességet eredményez, vagyis a javak *közjóság-jellegének* egyik alapvető feltételét garantálja.

Kicsit büszkéek lehetünk rá, hogy ennek a változásnak az egyik mérföldköve magyar vonatkozású. 2002. február 14-én született meg a Budapesti Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Budapest Open Access Initiative, BOAI), az első azoknak a nemzetközi megállapodásoknak a sorában, amelyek a tudományos művek és kutatási eredmények (mint a digitális javak egy fontos csoportja) nyilvános és szabad terjesztését és hozzáférést kívánják biztosítani.

Sokan tekintik a nyílt és szabad hozzáférésű termékeket „*ingyen jóságoknak*”. Ezzel kapcsolatban egy dolgot feltétlenül meg kell jegyezni. Sem a GPL, sem a CC nem tiltja, hogy a szellemi termékekkel - ha tetszik, digitális javakkal - kapcsolatban bárki is díjat szedjen vagy bevételre tegyen szert.¹

Minthogy semmi sincs ingyen, természetesen megoldást kell keresni arra, hogy akár a szerzőnek magának, akár azoknak, akik a termék továbbfejlesztésében, terjesztésében, alkalmazhatóságának javításában közreműködnek, jövedelmük származzon az elvégzett munkájuk alapján. Gondosan kell azonban arra ügyelni, hogy a fizetség, amelyből ez a jövedelem származik, s amelyet végső soron a digitális jóságért kell fizetni, ne tegye kirekesztővé azt, ami eredetileg és a jog szándéka szerint sem az. Ezért fontos, hogy a szellemi javak előállítása és elosztása olyan üzleti modell szerint történjen, amely ezt biztosítani tudja.

Ilyen üzleti modell ma már több is kialakult. Elsősorban a szoftvereknek - a digitális közjavak másik fontos csoportjának - az előállításával kapcsolatban. Az egyik a közvetlen adomány, amelyet a szabad szoftver letöltője és használója önkéntesen fizethet. A másik az alapítványi modell, amelyben a forrásgyűjtő szervezet részben szintén adományokból, részben pályázati és más támogatási csatornákból, továbbá egyéb módokon - például különféle használati tárgyak értékesítésének bevételeiből - gyűjti össze a digitális javak előállításának ellenértékét, és abból finanszírozza a fejlesztési projekteket. Az utóbbi megoldás a termelési és az elosztási oldal megfelelő szétválasztásával sikerrel oldja meg a minden tekintetben „valódi” közjóságok előállítását és mindenki számára való elérhetőségét. Ez egyben a források felhasználásának különösen magas hatékonyságát is biztosítja (az össztársadalmi ráfordítások minimalizálása által), ami viszont erősen indokoltá teszi a rendelkezésre álló szűkös közösségi források ilyen módon történő felhasználásának előtérbe helyezését.

Jegyzet

¹ Ezt a jogot egyébként az 1948-ban megfogalmazott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 27. cikke is garantálja, amely szerint:

1. Mindenkinnek joga, hogy szabadon részt vegyen a közösség kulturális életében, élvezze a művészetet, és részesedjen a tudományos eredményekből, illetve azok hasznaiból.
2. Mindenkinnek joga van ahhoz, hogy megvédje bármely tudományos, irodalmi vagy művészi alkotásból származó erkölcsi és anyagi érdekeit, amelyeknek ő maga az alkotója.